

הרב אוהד פיקסלר

”גם בלא דעת - נפש לא טוב” - פיקוח נפש ויישוב הדעת

תגובה למאמרו של הרב אשר סבג
”פיקוח נפש רוחני” צהר לט 55 (התשע”ו)

הקדמה

בגיליון הקודם נתפרסם מאמרו של הרב אשר סבג (להלן: רא”ס), שבחן את השאלה אם מותר לחלל שבת עבור פיקוח נפש רוחני. המאמר סקר את הנושא בעקבות שאלת הרשב”א בעניין פיקוח נפש עבור מי שבתו יצאה לשמד. הדיון עסק בשיטות הראשונים ודיוני האחרונים במצב שהאדם היוצא לשמד פשע או נאנס. הרא”ס מביא מחלוקת בין האחרונים בשאלה אם פיקוח נפש רוחני שווה לפיקוח נפש גופני, ולכן גדרי פיקוח נפש אמורים לחול גם במקרים אלו¹ או שמא אין להשוות בין התחומים.² הרא”ס העלה בדבריו כמה תוצאות אפשריות לשאלה זו בעניין “הזמנת חילוניים לאירוח בשבת או לשיעורי תורה, נסיעה לבית הכנסת בקהילות מרוחקות בחוץ לארץ, פעילויות לציבור החילוני בשבת... ועוד כהנה וכהנה”. בשורות הבאות אני מבקש להעיר על תוצאה הלכתית בתחום אחר לשאלה העקרונית שהעלה הרא”ס במאמרו.

1 שו”ת נחלת שבעה, תשובות, סימן פג; ט”ז, אורח חיים, סימן שו, ס”ק ה.
2 שו”ת שבות יעקב, סימן טז.

נתינת דעת לפתי

הרא"ס דן בדברי ה"מגן אברהם" (סימן שו, ס"ק כט) ובדברי ה"חתם סופר" (שו"ת, אורח חיים, סימן פג) בשאלת הצלת קטנה שיצאה לשמד. בשורות הבאות נעיין בשאלה שנשאל ה"חתם סופר" בתשובה זו בהקשר של פיקוח נפש רוחני, ולא רק לאור דברי ה"מגן אברהם". ה"חתם סופר" נשאל בעניין ילד קטן שנפטר אביו:

בן ז' שנים, והנער בכל מעשיו כמתעתע מדבר, ואך קול דברים, ובעצמו אינו יודע מהו מדבר. שומע בעת מדברים אליו, ואינו יודע תכלית שום כוונה מיוחדת על בוריה ממה שדברו אליו, אינו לא חרש ולא אלם אף לא פקח, כל מעשיו רמיוזותיו קריצותיו תנועותיו מוכיחין מעידין ומגידין אשר הוא שוטה ודעתו קלישתא מאוד.

ה"חתם סופר" מתאר ילד בעל מוגבלות שכלית התפתחותית, שאינו חולה במחלה גופנית אך אינו יכול לתפקד ככל האדם. אביו מת והשאיר אחריו ירושה גדולה, והילד הוא היורש היחיד, ונבחנה השאלה כיצד לעזור לילד בכסף שהוריש אביו:

הנה קרובי הנער אספו הרופאים המומחים מנוסים ומוחזקים שבעיר הזאת לדעת מה יהיה משפט הנער וכדת מה לעשות למצוא מזור ותרופה לתחלואי גופו ונפשו, והרופאים כלם פה א' כי יש בו מעט דעת ודעתו קלישתא, ואין רפואה אחרת למכתו אם לא בעיר ויען או בעיר וואצין סמוך לפעסט, אשר שמה הוקם בית חנוך מורים מחנכים מלמדים לאלה דעת ומזמה, ואם יבוא שמה בודאי בלי שום ספק יעלה מעלה אחר מעלה בדעת, ואף כי לא יהיה חריף כשארי בני אדם, עכ"פ יגיע למעלה להיות בעל אנושי לישא וליתן לכלכל דבריו במשפט לטרוף טרף לו... והוא צריך להיות בחברה ואגודות כל הנמצאים שמה ואף במאכלן ומשקן, אם רשאים למוסרו שמה, כיון שבודאי יאכל נבילה וכל טרפה, או לא.

אם יישלח הילד לבית ספר מיוחד בווינה או בבודפשט, יוכל לקנות דעת ולתפקד כאדם מן השורה. ברם, מדובר במוסדות לא יהודיים, ובתקופת שהותו שם ייאלץ לאכול אוכל שאינו כשר. ה"חתם סופר" נשאל אם יש היתר הלכתי לאפשר לילד לאכול נבלות וטרפות בידיים כדי שיוכל לחיות בכבוד בכוחות עצמו.

נראה כי שאלה זו זהה לשאלה שהעלה הרא"ס במאמרו, אם פיקוח נפש שאינו גופני (שאינן חשש שימות האדם אם לא יטפלו בו) נחשב כפיקוח נפש מבחינה הלכתית. במקרה זה, האם קניית דעת ויכולת לחיות בכבוד נחשבת כפיקוח נפש, שנאמר עליו "וחי בהם". גם מי שיוצא לשמד ממשיך לחיות, אך חייו בלא לקיים תורה ומצוות אינם

נחשבים חיים. גם במקרה זה, ניתן להקנות דעה לילד ולהביא אותו לחיים של קיום תורה ומצוות במסגרת קהילתו, אך הדבר כרוך בעשיית איסור בזמן הקרוב, ובלשון השואלים: "אם רשאי למוסרו בידיהם לרפאותו להביאו לכלל דעת".

תשובת ה"חתם סופר"

בראשית דבריו מעלה ה"חתם סופר" את הסברה שהצענו ודוחה אותה:

ואומר אם הוא שוטה כמ"ש והאריך פר"מ, דמובן מדבריו שאם יגדל כך בשטותו, לא אתי לכלל מצות לעולם, כי שוטה כזה פטור מכל המצוות, ועי"ז שאנו מכניסים אותו לבית החנוך הנ"ל נביאהו לכלל דעת, ויתחייב וישמור מצות ה' ותורותיו, היה נראה לכאורה בפשטות להתיר... נחזור לענינינו הנ"ל. אם הוא שוטה כל כך שיהיה פטור מכל מצות, נהי דמ"מ אסור למיספי ל' איסור בידים, ואפילו נניח דהמסירה לבית החינוך הוי כמיספי איסור בידים, מ"מ שרי כדי להוציאו משטיותו ולהכניסו לדת יהדות, ומוטב שיחלל תורה זמן מה כדי שישמור מצות הרבה, דומה קצת להולך במדבר ואינו יודע מתי שבת...

ומיהו ראי' גמורה אין כאן, דהתם גברא בר חיובא הוא, ויחלל שבתות הרבה במדבר, אבל הכא למה נאכילהו איסורא כדי שיבוא לידי חיוב? הא רחמנא פטריה.

לשיטתו, כיוון שכרגע הילד אינו חייב במצוות, וכדי להכניסו לעול מצוות, יש צורך בעשיית איסור בידים, שב ואל תעשה עדיף. בהקשר זה מובאים דברי ה"מגן אברהם" בעניין קטן היוצא לשמד. וה"חתם סופר" מסכם:

ומ"מ בההיא דמג"א נראה להקל, משום דתחלתו באונס וסופו יהיה ברצון, ומצוה להצילו עתה. אבל מ"מ בנדון שלפנינו הוי משמע דטוב שיניח אותו כך, ולא נביא אותו לידי חיובי מצות לכאורה.

ה"חתם סופר" ממשיך להתלבט בשני צדדים אלו גם בהמשך תשובתו:

ומ"מ נ"ל דשאני הכא, דלא הוא ולא אחרים עבדי איסורא עכשיו בשבילו, מהיכי תיתי לא נעביד כל טצדקי להכשירו לתורה ולמעשים טובים. ואע"ג דאנן עבדינן איסורא זוטא במה שמאכילין איסור בידים, והתורה אמרה לא תאכילום, י"ל היינו כשאין לצורך מצוה, אבל לצורך מצוה שרי... מ"מ מוכח מכל הלין דבמקום מצוה שרי למיספי ליה, ומכ"ש הכא להביאו לחיי עד לקיים כל התורה. על כן נ"ל בפשטות להתיר.

ברם דא צריכא כשהוא מחוייב במצות ולא הגיע לכלל שוטה שדברו בו חכמים בכל מקום, ואיננו אלא משום צרכי עוה"ז ועסקיו וכדומה, לכאורה אין ספק שאין להתיר שום איסור בשביל זה, ומוטב שיהיה שוטה כל ימיו ואל יהיה רשע שעה א' לפני המקום ב"ה, ומכ"ש שלא נעשה אנחנו איסורא זוטא בשבילו, ואם זה מקרי ספי ליה בידיים אסור לנו למספי בידיים... אך לפע"ד אין כאן ספי בידיים... מ"מ בהא סלקינן, דלרוב הפוסקים משמע בפשיטות דבמה שמעמידו אצל נכרים אינו כמאכילו בידיים... זה נלע"ד מעיקר הדין, ומ"מ העידו קדמונינו ז"ל שע"י מאכלות אסורות בנערות מטמטם הלב ומוליד לו טבע רע, עדיין אני אומר: מוטב שיהיה שוטה כל ימיו וכו'. וד' יחננו דעה בינה והשכל, ויראנו נפלאות מתורתו הקדושה. הכ"ד א"נ חותם בברכה: פ"ב יום ה' י"ב תמוז תקפ"ד לפ"ק משה"ק סופר מפפד"מ.

הספק העקרוני שיש במקרה זה הוא אם חיים של דעת בחברת בני אדם נחשבים כדבר משמעותי שבעבורם ניתן לגרום לילד לעבור על איסורים.³ למסקנה, ה"חתם סופר" כותב שמצד הדין ניתן להתיר. אך כיוון שכתבו חז"ל שמאכלות אסורות מטמטמות את הלב ומולידות טבע רע, עדיף שיישאר שוטה על ימיו משיאכל נבלות בימי שטותו.

עקרונית, ניתן לבחון את מסקנת ה"חתם סופר" משני כיוונים: לאור הטעם לאיסור מאכלות אסורות והשאלה אם יש פגיעה בנפשו של האדם לאור שיטות שונות בחז"ל ובראשונים; לאור דבריו של ה"נחלת שבעה" בעניין פיקוח נפש רוחני: "כל שכן הוא להציל נפשו מני שחת, ממיתה נצחית".

פסיקות האחרונים

הפוסקים התייחסו לתשובת ה"חתם סופר" וראו בה מקור להנחיה בעניין זה. כך כותב גם תלמידו המהר"ם שיק (שו"ת, אורח חיים, סימן קסג) במקרה דומה של ילדה סומא, הכותב בסוף תשובתו: "מכל שכן מוטב שתהא מוטלת על הבריות, ולא תהא רשעה לפני המקום".

הרב פיינשטיין נשאל בעניין חולה שיש לו בת שוטה, והרופאים אומרים שמדובר בפגיעה מוחית שאין לה רפואה. וכיוון שהאב חולה ואינו יכול לטפל בבתו, נשאל הרב פיינשטיין אם מותר להעביר אותה למוסד של המדינה שמטפלים בו במי שמצבם כמו של הבת,

3 כשיש עוד צד לדיון הלכתי אם יש כאן ממש איסור של נתינה בידיים.

אלא שהאוכל במוסד אינו כשר. בתשובתו, הרב פיינשטיין מביא את דברי ה"חתם סופר" ובוחר בזיקה לאיזה מקרה הם נאמרו (שו"ת איגרות משה, אורת חיים, חלק ב, סימן פח):

הנה כבר ראה כתר"ה תשובת חת"ס חאו"ח סימן פ"ג, אשר מסיק בעובדא כה"ג שבמה שמוסרו לנכרים אינו כמאכילו בידים, וממילא אינו אסור מדינא, משמע דמדין חינוך שעל האב ליכא בשוטה שאינו בר חינוך. ומש"כ שם כשיגיע לבן י"ג שנה ויום אחד יוציאווהו משם, נראה דהוא רק בעובדא דידיה, שלא היה שוטה ממש, אלא דעתו קלישתא, שבבית חינוך מורים מחנכים לכאלו שיעלה מעלה אחר מעלה בדעת, שמצד זה יש ספק שמא אינו בדין שוטה ממש אלא כפתי ביותר שחייב במצוות... ולכן ודאי שרק בעובדא דהתם, שהיה ספק לו שמא אינו שוטה ממש, אלא שהוא דעתא קלישתא, החמיר החת"ס שיוציאוהו משום קודם שיבא לשני גדלות, אבל בשוטה אין שום חלוק. ויש להתיר אף בגדלותה.

ונשאר רק מה שמסיק החת"ס בסוף, שאף שזהו מעיקר הדין, מ"מ שהעידו קדמונינו שעל ידי מאכלות אסורות מתטמם הלב... אבל פשוט שהוא רק בעובדא דידיה שירפאוהו בהחנוך של המורים ההם למדרגה להיות בעל אנושי, שיתחייב אז במצות, שנמצא שע"י טימטום הלב דמאכלות אסורות שאכל בימי שטותו יעשה דברים אחר שיתחייב במצות שיהי' בהם רשע לפני המקום. אבל בעובדא דידין, שלפי דרך הטבע לא תתרפא ולא תבוא לעולם לחיוב מצות, הרי אף בטמטום הלב לא תהי' רשעה לפני המקום לעולם אין שום קפיידא בזה. ואם השי"ת יעשה נס שתתרפא ותעשה פיקחת, ודאי לא נטמטמה לבה, כי לא יעשה השי"ת נסים להרבות רשעים, ולכן הוא כדין מפורש בדברי מרן החת"ס להתיר.⁴

הרב פיינשטיין עוסק במקרה שגם בית הספר לא יעזור לאישה לצאת משטותה, ודווקא לכן הוא מתיר זאת.⁵ לולא דבריו של הרב פיינשטיין, היה ניתן להציע הבחנה הפוכה:

4 בהמשך התשובה מעלה הרב פיינשטיין עוד סברה שעולה בה העיקרון של דיני פיקוח נפש אך מכיוון אחר: "ובעובדא זו יש להתיר בפשיטות גם מטעם אחר, דאף אם הי' על האב חיוב חינוך לחנך אף בתו כזו שהיא שוטה, הרי ברור שתדחה מפני פיקוח נפש, שחיוב חינוך אינו מהדברים שיהרג ואל יעבור. וכיון שהוא איש חולה, שהטפול והצער הגדול יגרום לו סכנה כפי שמרגיש בעצמו וכפי דעת הרופאים, הרי ודאי נדחה חיוב החינוך מעליו... שלכן ודאי יש להתיר לאביה למסרה להאינסטיטושאן [=למוסד]". סברת פיקוח נפש היא כלפי האב, אך לא כלפי פיקוח הנפש של הפתי, שיכול לקנות דעת וחיים משל עצמו, אם כי במקרה שהוא עוסק בו גם הטיפול אינו יכול להועיל לכך.

5 בדרך דומה הסיק הרב וולדנברג בעקבות דברי ה"חתם סופר", שמי שהוא פתי אסור להכניסו למוסד שמאכילים בו נבלות וטרפות (שו"ת ציץ אליעזר, חלק יד, סימן סט). בתשובה זו הוא מסתמך על דברי הרב פיינשטיין, אם כי הוא כותב שחידושו בדבר ההבחנה בין שוטה לבין פתי אינו עולה מתשובות ה"חתם סופר". וראה גם בנספח לספרו של חיים קולייץ החוזה מליטא (התשנ"א) על ה"חזון איש", שנאמר בו שכך מורה גם ה"חזון איש" הלכה למעשה.

דווקא את הפתי היכול לצאת מאפילה לאורה ניתן להכניס למוסד שאינו שומר כשרות, לאור דיני פיקוח נפש רוחני והאפשרות שישמור בעתיד שבתות ומצוות הרבה.

מדברי הפוסקים הללו נראה, שלא שייך לדבר על פיקוח נפש רוחני במקרה זה. כאמור, לאור המקורות שהובאו במאמרו של הרא"ס, יש מקום לבחון אם גישה זו מקובלת על ידי כל הפוסקים. מצאנו שפוסקים אחדים הולכים בכיוון אחר, כפי שעולה מדברי ה"חכמת שלמה" (אורח חיים, סימן שכח), שנשאל בעניין חולה בעיניו שיכול לעבור טיפול רפואי רק במקום שאינו שומר כשרות. עיקר תשובתו עוסקת בפיקוח נפש גופני של איבר ובשאלה אם דין העיניים נבדל מדין שאר איברים. במהלך דבריו הוא כותב שתי סברות הנוגעות לענייננו:

אבל בשתי עיניו דיהיה סומא לגמרי ויפטור מכל המצוות יש לו, דודאי מוטב לחלל שבת אחת כדי לשמור שבתות הרבה...

מכל מקום נראה כיון דעל ידי סמיות עינים יתבטל מתלמוד תורה וקריאת התורה, והרי אמרו חז"ל: תלמוד גדול ממעשה. א"כ אם בשביל המעשה מוטב לחלל שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה, מכל שכן עבור התלמוד הוה כן.⁶

הסברה הראשונה המופיעה בדברי ה"חכמת שלמה" הפוכה משיטת ה"חתם סופר". יש לאדם שתי דרכים: לעבור על איסור מאכלות אסורות, וכך בעתיד יהיה חייב מצוות, או לשבת ולא לעשות דבר, ואז יהיה פטור מקיום מצוות. לדעת ה"חכמת שלמה", פשוט שראוי שיחלל האדם שבת אחת (במקרה זה, לאכול זמנית טרפות) כדי שיהיה חייב במצוות בשארית חייו. אמנם יש הבדל בין שני המקרים, שבמקרה שדן בו ה"חכמת שלמה", האדם חייב כרגע במצוות, והוא מונע מצב של פטור, ואילו במקרה שדן בו ה"חתם סופר", שכרגע הוא פטור מן המצוות. אך לא נראה שיש להבחין בין שני המקרים, ובשורה התחתונה המשוואה זהה. בשני המקרים, על ידי כניסה למוסד טיפולי, יימנע מצב שהאדם פטור מקיום מצוות כל ימי חייו. הסברה השנייה נוגעת לעובדה שיש ערכים נוספים שיש לשקול אותם, ובכלל זה לימוד תורה. עיקרון זה נכון גם כלפי הפתי, שיכול לקנות דעת ולהיות ככל יהודי בוגר.

כך עולה גם מתשובת הרב וואזנר (שו"ת שבט הלוי, חלק ד, סימן לד), שדן בעניין אדם שיש חשש שיאבד את צלילות דעתו, וניתן להצילו אם יחללו עליו את השבת. על מקרה זה, הרב וואזנר אומר:

6 בסיום דבריו הוא כותב שהוא חושש לסמוך על סברות אלו בלבד, ולכן הוא ממליץ שיאכל פחות מכשיעור.

”גם בלא דעת - נפש לא טוב” - פיקוח נפש ויישוב הדעת

הנה פשוט לדידי שלהציל אדם שלא יתהפך מפקח שולט על עצמו לשוטה גמור שאינו שולט על עצמו הוא פקוח נפש גמור... טעם שני, דמותר לחלל עליו כדי שלא יהיה פטור מכל מצוות התורה... ולהלכה פשוט כמש”כ דזה בגדר פקוח נפש, והיתר חילול שבת לצורך שמירת המצוות כל ימיו.

אמנם בתשובה זו האדם פיקח, ויש חשש שיהיה שוטה, אך נראה שעקרונות אלו נכונים גם במקרה הפוך, אדם שוטה היכול להחלים על ידי חילול שבת⁷.

השאלה העקרונית העולה במקרה זה היא, כיצד יש להתייחס לחיים של שפיות ודעת: האם מדובר ברפואת הגוף, וצריך לדון בה בדיני פיקוח נפש רגילים? או שמא בגדרי פיקוח נפש רוחני? בהנחה שמדובר בפיקוח נפש רוחני, ראינו שיש שתי גישות בעניין זה, וייתכן שסיכום הדברים במאמרו של הרא”ס נותן כיוון לדון במקרים אלו ולבחון אם ניתן להרחיב את הגדרת פיקוח נפש גם למקרים שאין מדובר בהם במוות פיזי.

7 לשיטות אחרות ההולכות בדרך זו, ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית (מהדורה חדשה, מורחבת, מעודכנת ומתוקנת, התשס”ו), כרך ז, ערך שוטה, ליד ציון הע’ 167.